

**Българска академия на науките**  
Институт за исторически изследвания  
Институт за балканистика с Център по тракология  
Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей

**Харковски национален университет „В. Н. Каразин“**  
Център по българистика и балкански изследвания „Марин Дринов“  
Кирило-Методиевски център на Централна научна библиотека  
Исторически факултет  
Катедра „Нова и най-нова история“

# **ДРИНОВСКИ СБОРНИК**

## **ТОМ XIV**

**София – Харков • 2021**



**Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“**

*Препоръчано от Научния съвет на Университет „В. Н. Каразин“  
(Протокол № 12 от 22 ноември 2021 г.)*

### **Редакционен съвет**

В. Николов (България) – председател; В. Ю. Саленков (Украйна) – заместник председател; С. Б. Сорочан (Украйна) – заместник председател; Д. Айдачич (Сърбия); Ф. Соломон (Румъния); Ю. Е. Хидзик (Украйна); Н. Н. Червенков (Молдова); Г. И. Чернявский (САЩ)

### **Редакционна колегия**

Станчев М. Г., проф., д.и.н., чуждестранен член на БАН (главен редактор, Харков); Елдьров Св., проф., д.и.н. (зам. главен редактор, София); Миколенко Д. В., доц., д.и.н. (зам. главен редактор, Харков); Ченчик Д. В., доц., к.и.н. (отговорен секретар, Харков); Шкабура Я. И. (технически секретар, Харков); Бачинска Е. А., проф., д.и.н. (Одеса); Бубенок О. Б., проф., д.и.н. (Киев); Вачков Д., проф., д-р (София); Георгиев Д., проф., д.и.н. (Скопие); Готовска-Хенце Т., доц., д.и.н. (София); Домановский А. М., доц., к.и.н. (Харків); Кравченко В. В., проф., д.и.н. (Едмънтън); Круглашов А. М., проф., д. полит. н. (Чернивец); Куделко С. М., проф., к.и.н. (Харков); Лозанова-Станчева В., проф., д.изк. (София); Любичев М. В., проф., д.и.н. (Харков); Микитенко О. О., в.н.с., д.ф.н. (Киев); Милчев В. И., проф., д.и.н. (Запорожие); Наумов С. О., проф., д.и.н. (Харков); Николов Г., доц., д-р (София); Палангурски М., проф., д.и.н. (Велико Търново); Петков П., проф., д.и.н. (Велико Търново); Потрашков С. В., проф., д.и.н. (Харков); Пригарин О. А., проф., д.и.н. (Одеса); Романюк О. И., проф., д. полит. н. (Харков); Ручинска О. А., доц., к.и.н. (Харков); Симеонова Л., проф., д.и.н. (София); Страшнюк С. Ю., доц., к.и.н. (Харков); Христов П., доц., д-р (София), Шпик И. Е, доц., к.и.н. (Лвов)

### **Адрес на редакционната колегия:**

Украйна, 61022, Харков, пл. Свобода, 6, Харковски национален университет „В. Н. Каразин“, Център по българистика и балкански изследвания „М. Дринов“  
Тел. / факс: +3 (057) 707-55-47, +38 (057) 705-09-54; e-mail: drinovsky@karazin.ua  
сайт: <https://periodicals.karazin.ua/drinov/issue/archive>

Издава се с финансовата подкрепа на Българската академия на науките.

© Издателство на Българската академия на науките „Проф. Марин Дринов“, 2021  
© Харкивски национален университет „В. Н. Каразин“, 2021  
© Константин Атанасов Жеков, художник на корицата, 2021

ISSN 2218-0567

DOI 10.7546/DS.2021.14

**Болгарська академія наук**  
Інститут історичних досліджень  
Інститут балканістики з Центром по фракології  
Інститут етнології та фольклористики з Етнографічним музеєм

**Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна**

Центр болгаристики та балканських досліджень ім. Марина Дринова  
Кирило-Мефодіївський центр Центральної наукової бібліотеки  
Історичний факультет  
Кафедра нової та новітньої історії

# **ДРИНОВСЬКИЙ ЗБІРНИК**

## **ТОМ XIV**

**Софія – Харків • 2021**



**Видавництво БАН імені проф. Марина Дринова**

*Затверджено до друку Вченою радою Каразінського університету  
(протокол № 12 від 22 листопада 2021 г.)*

### **Редакційна рада**

В. Николов (Болгарія) – голова; В. Ю. Саленков (Україна) – заступник голови;  
С. Б. Сорочан (Україна) – заступник голови; Д. Айдачич (Сербія);  
Ф. Соломон (Румунія); Ю. Є. Хидзик (Україна);  
Н. Н. Червенков (Молдова); Г. Й. Чернявський (САЩ)

### **Редакційна колегія**

Станчев М. Г., проф., д-р. і наук, іноземний член БАН (головний редактор, Харків);  
Елдаров Св., проф., д-р. і наук (зас. головного редактора, Софія); Миколенко Д. В.,  
доц., д-р. і наук (зас. головного редактора, Харків); Ченчик Д. В., доц., канд. і наук  
(відповідальний секретар, Харків); Шкабура Я. І. (технічний секретар, Харків);  
Бачинська О. А., проф., д-р. і наук (Одеса); Бубенок О. Б., проф., д-р. і наук (Київ);  
Вачков Д., проф., д-р (Софія); Георгієв Д., проф., д-р. і наук (Скоп'є); Готовська-  
Хенце Т., доц., д-р. і наук (Софія); Домановський А. М., доц., канд. і наук (Харків);  
Кравченко В. В., проф., д-р. і наук (Едмонтон); Круглашов А. М., проф., д-р. політ. наук  
(Чернівці); Куделко С. М., проф., канд. і наук (Харків); Лозанова-Станчева В., проф., д.  
мист. (Софія); Любичев М. В., проф., д-р. і наук (Харків); Микитенко О. О., пр.н.с., д-р.  
філол. наук (Київ); Мільчев В. І., проф., д-р. і наук (Запоріжжя); Наумов С. О., проф.,  
д-р. і наук (Харків); Николов Г., доц., д-р (Софія); Палангурський М., проф., д-р. і наук  
(Велико Тирново); Петков П., проф., д-р. і наук (Велико Тирново); Потрашков С. В.,  
проф., д-р. і наук (Харків); Прігарін О. А., проф., д-р. і наук (Одеса); Романюк О. І.,  
проф., д-р. політ. наук (Харків); Ручинська О. А., доц., канд. і наук (Харків); Сімеонова  
Л., проф., д-р. і наук (Софія); Страшнюк С. Ю., доц., канд. і наук (Харків); Христов П.,  
доц., д-р (Софія), Шпик І. Є., доц., канд. і наук (Львів)

### **Адреса редакційної колегії:**

Україна, 61022, Харків, майдан Свобода, 6, Харківський національний університет  
імені В. Н. Каразіна, Центр болгаристика та балканських  
досліджень ім. Марина Дринова  
Тел. / факс: +3 (057) 707-55-47, +38 (057) 705-09-54; e-mail: drinovsky@karazin.ua  
сайт: <https://periodicals.karazin.ua/drinov/issue/archive>

Видається за фінансової підтримки Болгарської академії наук.

© Видавництво Болгарської академії наук «Проф. Марин Дринов», 2021  
© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2021  
© Константин Атанасов Жеков, художнє оформлення, 2021

ISSN 2218-0567

DOI 10.7546/DS.2021.14

**Bulgarian Academy of Sciences**  
Institute for Historical Studies  
Institute of Balkan Studies with Centre of Thracology  
Institute for Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum

**V. N. Karazin Kharkiv National University**  
Maryn Drinov Bulgarian and Balkan Research Centre  
Cyril and Methodius Centre of the Central Scientific Library  
School of History  
Department of Modern and Contemporary History

# **DRYNOVSKY SBORNYK**

## **VOLUME XIV**

**Sofia – Kharkiv • 2021**



**Prof. Marin Drinov Publishing House  
of Bulgarian Academy of Sciences**

*Approved for publication by Scientific Council of V. N. Karazin University  
(the protocol № 12 dated 22. November 2021)*

### **Editorial Council**

V. Nikolov (Bulgaria) – Head; V. Yu. Salenkov (Ukraine) – Deputy Head;  
S. B. Sorochan (Ukraine) – Deputy Head; D. Ajdačić (Serbia);  
G. I. Chernyavskiy (USA); N. N. Chervenkov (Moldova);  
Yu. Ye. Khydzyk (Ukraine); F. Solomon (Romania).

### **Editorial Board**

Stanchev M. G., Prof., Dr.h.Sc., Foreign Member of BAS (Editor-In-Chief, Kharkiv); Eldarov Sv., Prof., Dr.h.Sc. (Deputy Editor-In-Chief, Sofia); Mykolenko D. V., Assoc. Prof., Dr.h.Sc. (Deputy Editor-In-Chief, Kharkiv); Chenchyk D. V., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Executive Secretary, Kharkiv); Shkabura Ya. I. (Technical Secretary, Kharkiv); Bachynska O. A., Prof., Dr.h.Sc. (Odesa); Bubenok O. B., Prof., Dr.h.Sc. (Kyiv); Domanovskiy A. M., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Kharkiv); Georgiev D., Prof., Dr.h.Sc. (Skopje); Gotovska-Henze T., Assoc. Prof., Dr.h.Sc. (Sofia); Kowalczyk R.; Hristov P., Assoc. Prof., Dr. (Sofia); Kravchenko V. V., Prof., Dr.h.Sc. (Edmonton); Kruglashov A. M., Prof., Dr.pol.Sc. (Chernivtsi); Kudelko S. M., Prof., C.h.Sc. (Kharkiv); Lozanova-Stantcheva V., Prof., Dr.Sc. (Sofia); Lubichev M. V., Prof., Dr.h.Sc. (Kharkiv); Milchev V. I., Prof., Dr.h.Sc. (Zaporizhia); Mykytenko O. O., Lead.Res, Dr.f.Sc. (Kyiv); Naumov S. O., Prof., Dr.h.Sc. (Kharkiv); Nikolov G., Assoc. Prof., Dr. (Sofia); Palangurski M., Prof., Dr.h.Sc. (Veliko Tarnovo); Petkov P., Prof., Dr.h.Sc. (Veliko Tarnovo); Potrashkov S. V., Prof., Dr.h.Sc. (Kharkiv); Prigarin O. A., Prof., Dr.h.Sc. (Odesa); Romanyuk O. I., Prof., Dr.pol.Sc. (Kharkiv); Ruchinska O. A., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Kharkiv); Simeonova L., Prof., Dr.h.Sc. (Sofia); Shpyk I. Ye., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Lviv); Strashnyuk S. Yu., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Kharkiv); Vachkov D., Prof., Dr. (Sofia).

### **Address of Editorial Board:**

Ukraine, 61022, Kharkiv, Svobody Sq., 4, V. N. Karazin Kharkiv National University,  
Marin Drinov Bulgarian and Balkan Research Centre  
Tel. / fax: +3 (057) 707-55-47, +38 (057) 705-09-54; e-mail: drinovsky@karazin.ua  
site: <https://periodicals.karazin.ua/drinov/issue/archive>

It is published with the financial support of the Bulgarian Academy of Sciences.

© Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Science, 2021  
© V. N. Karazin Kharkiv National University, 2021  
© Konstantin Atanasov Zhekov, cover design, 2021

**ISSN 2218-0567**

**DOI 10.7546/DS.2021.14**

## **ІНОЗЕМНІ ІНВЕСТИЦІЇ В УКРАЇНІ: ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ ТА НАСЛІДКИ ДЛЯ РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ І МІСЬКОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

*Едуард Хряпін*

доцент, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та суспільно-економічних дисциплін Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, пров. Руставелі, 7, Харків, Україна, 6100, khriapine@gmail.com, ORCID 0000-0002-4239-5069

У статті проаналізовано та розкрито еволюцію іноземних акціонерно-пайових компаній, реорганізацію приватних концесій у муніципальні підприємства, в також торгових будинків і зарубіжних партнерів у вітчизняних товариствах; особливості ведення бізнесу, господарської політики, фінансові можливості для модернізаційного розвитку України. Діяльність іноземних компаній і підприємств у модернізаційному розвитку другої половини ХІХ – початку ХХ ст. набула різноманітних організаційних форм акціонерно-пайових підприємств (акціонерних товариств і товариств на паях) і торгових будинків (повних товариств і змішаних товариств на довірі). Акціонерно-пайові компанії та торгові будинки сприяли переходу до нових форм господарювання підприємств, а саме організацію холдингових груп серед профільних або багатопрофільних товариств різних галузей промисловості. У металургійній, гірничовидобувній, кам'яновугільній, металообробній, хімічній, електроенергетичній галузях, індустрії будівельних матеріалів, сфері торгівлі, міського господарства використовувались різні форми інвестування, розміщення закордоном акцій та облігацій, залучався банківський кредит. Приватно-індивідуальні підприємства, що володіли майстернями, заводами, відділеннями, складами, представництвами із різним за обсягом коштами, виробництвом, кількістю робітників, персоналу, є одним із проблематичних у класифікації за організаційно-правовою формою. У цей період активно виникають перші муніципальні підприємства, що витісняють іноземні концесії, які були новим господарським явищем на українських землях. В умовах дефіциту інвестиційних ресурсів приватного сектора їх поява вважалася прогресивною тенденцією в інфраструктурному розвитку міського господарства, ринкової трансформації регіональних фінансів, розширенні економічних повноважень органів місцевого самоврядування.

*Ключові слова:* підприємці, акціонерні товариства, основний капітал, інвестиції, акції, торгові будинки, власники.

## **FOREIGN INVESTMENTS IN UKRAINE: ORGANIZATIONAL FORMS AND ENTREPRENEURS IN THE DEVELOPMENT OF INDUSTRY AND URBAN INFRASTRUCTURE (THE SECOND HALF OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)**

*Eduard Khriapin*

Associate Professor, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of History and Socio-Economic Disciplines Municipal Institution “Kharkiv Humanitarian and Pedagogical Academy” of the Kharkiv Regional Council, lane Rustaveli, 7, Kharkiv, Ukraine, 61001 khriapine@gmail.com, ORCID 0000-0002-4239-5069

The evolution of foreign equity mutual corporations, reorganization of private concessions into municipal partnerships, trading houses and foreign partners in domestic partnership, the features of business, economic policy, financial chances for modernization of Ukraine development have been analyzed and

revealed in the article. Activities of foreign companies and entrepreneurs in the modernization development of the second half of the 19th – early 20th centuries acquired various organizational forms of joint-stock companies (joint stock companies and partnerships in shares) and trading houses (full partnerships and joint ventures). Joint-stock companies and trading houses facilitated the transition to new forms of business management, namely the organization of holding groups among specialized or multidisciplinary companies in various industries. In the metallurgical, mining, coal, metalworking, chemical, electric power, construction materials, trade, and municipal industries, various forms of investment, placement of shares and bonds abroad, and bank credit were used. Private-individual enterprises that owned workshops, factories, branches, warehouses, representative offices with different amounts of funds, production, number of workers, staff, is one of the most problematic in the classification of organizational and legal form. During this period, the first municipal enterprises actively emerged, displacing foreign concessions, which were a new economic phenomenon in the Ukrainian lands. Given the shortage of investment resources of the private sector, their emergence was considered a progressive trend in the infrastructural development of the urban economy, market transformation of regional finances, expanding the economic powers of local governments.

*Keywords:* traders, joint-stock partnership, basic capital, investments, stock, trading house, holders

У другій половині XIX – початку XX ст. в Україні відбувається становлення основних галузей економіки внаслідок модернізації промисловості за безпосереднього залучення іноземних інвестицій та участі закордонних підприємців, що обумовлювало використання широкого спектру організаційних форм заснування та фінансово-господарської діяльності, галузевої спеціалізації підприємств, формування широкої інфраструктурної мережі залізниць, телеграфного і телефонного зв'язку, будівництва електростанцій, становлення структури міського господарства.

Проблеми вивчення та аналіз становлення й еволюцію організаційних форм, фінансово-господарської діяльності іноземних капіталів і підприємців у модернізаційному розвитку України другої половини XIX – початку XX ст. досліджували В. І. Бовикін, Л. Є. Шепелев, Й. Ф. Гіндін, І. М. Кулінич, В. П. Степкін. Окремі праці такого спрямування є і в діаспорній та зарубіжній історіографії, а саме К. Кононенко, Б. Винора, Дж. Маккея, В. Петерса, Й. Вільсона.

Завданням цієї розвідки є всебічний огляд організаційних форм, взаємодії між ними, участі закордонних партнерів у різноманітних підприємницьких структурах фінансово-господарського характеру, їх економіко-технічні можливості, особливості ведення бізнесу в галузях промисловості міського господарства, державної належності іноземних капіталів та управлінсько-технічного персоналу в умовах інфраструктурних перетворень і модернізаційного розвитку України другої половини XIX – початку XX ст.

Основною формою надходження іноземних інвестицій були акціонерно-пайові підприємства (акціонерні товариства й товариства на паях), що утворювали основний, облігаційний, запасний, резервний капітал шляхом випуску і розміщення акцій, облігацій або паїв на вітчизняних та зарубіжних біржах. Акціонерні товариства виникали як щойно утворені або на основі чинних підприємств, використовуючи фінансовий потенціал банківських установ або торгових будинків, а товариства на паях намагалися розширювати сімейну та індивідуальну справу. Як приклад необхідно назвати 1892 р. поблизу ст. Краматорськ Ізюмського повіту Харківської губернії “Товариство котельних і механічних заводів В. Фіцнер і К. Гампер” розпочало будівництво машинобудівного заводу, а 1896 р. підприємство стало до ладу. З метою забезпечення власного виробництва якісними металом компанія організує металургійне виробництво. 15 травня 1899 р. було утворено “Краматорське металургійне товариство” (КМТ) з акціонерним капіталом 4,5 млн. крб., розділеним на 9000 акцій по 500 крб. Власниками компанії були пруський підданий В. Фіцнер і швейцарський громадянин К. Гампер, які мали однойменне підприємство у Петроковській губернії Царства Польського, що володіло контрольным пакетом акцій у 6738 по 500 крб. українського підприємства. Краматорське товариство діяло в злуці з німецькими фірмами Trocken-Gasreinigung G. m. b. H. Dingler-Halbergerhuetten-Zschocke, Zweibruecken; Maschinenbau-Aktiengesellschaft Tigler, Duisburg-Meidersch, Allgemeine Brickettierung Gesellschaft, Berlin (Khriapin 2004, 73; RDIA f. 23, op. 24, spr. 629, ark. 1–2). На 1900 р. підприємство мало основний капітал 6 750 000 крб., оформило облігаційну позику на суму 3 375 000 крб., прибуток складав за перший рік діяльності 81 151 крб., дивіденд



не видавався. За період 1900–1914 рр. компанія збільшує основний капітал до 10 млн крб. КМТ стає провідним підприємством із виготовлення прокатних станів та їх частин, парових машин для них, пресів для виробництва балок, чавунних прокатних валів, випускає декілька паровозів (одночасно із заводами Харкова і Луганська). На початку ХХ ст. виникають потреби підприємства в будівельних матеріалах, насамперед цемент, цегла для оновлення виробничих фондів, будівництва житла, прокладання водогонів, каналізації. Член правління КМТ Е. А. Сундгрєн (бел. під.) налагоджує виробництво зареєстровано в Російській імперії патенту В. Лессінга (нім. інж.) привілеї на спосіб приготування цементу і цегли з доменних шлаків за способом Коминка та їх торгівлю. Новому товариству цементних заводів “Грануліт” передавалась у власність земельна ділянка в 5 десятин, що прилягала до р. Торєць біля ст. Краматорськ. Характерною рисою цих заводів галузі було їх високотехнологічне виробництво з використання переробки відходів металургійних заводів (шлаків). Засновниками підприємства 30 листопада 1913 р. стали В. М. Пуласький і Л. Г. Рабинович з акціонерним капіталом 1 250 000 крб., розділеним на 12 500 акцій по 100 крб. До складу правління КМТ входили: голова А. О. Брикельмейєр, товариш голови Й. І. Ефрон, члени: С. М. Беньковський, Е. А. Сундгрєн (бел. під.), Ю. І. Успенський, кандидат І. С. Прохоров. Інтереси німецьких і австрійських акціонерів підприємства обслуговували “Deutsche Bank”, “Bank für Handel & Industrie”, серед яких були А. Борзиг (4840 акцій), Е. А. Борзиг (2040 акцій), І. Рейш (60 акцій), В. Л. Велліш (австр. під.) – 40 акцій. Директором-розпорядником був Л. С. Гужевський, його заступник І. А. Бернацький, завід. комер. част. Е. Е. Протге (нім. під.). Правління було у Варшаві, його голова П. Држевецький, віце-голова А. Р. Бідерман, члени Б. В. Генрих (франц. гр.), Б. Лютостанський, К. Папроцький, А. Холєвський, Я. Суржицький (ДАКХО ф. 3, ор. 287, spr. 4744, р. 2, ark. 166–166zv.; Khriapin 2004, 73; Pravlenie 1914, 8; RDIA f. 23, ор. 24, spr. 629, ark. 233–233zv.).

У січні 1890 р. бельгійською фірмою „Ш. і Г. Шодуар” (керівник Є.К. Шодуар) і французьким банкірським будинком „І. Лавєсьєр та син” (керівник І. Лавєсьєр) та російським інж. В. Ф. Голубєвим було започатковано акціонерне товариство “Товариство Російських трубокатних заводів” (ТРТЗ) з основним капіталом 600 000 крб., розділеним на 1200 акцій по 500 крб. Компанії належали металургійні заводи: Катеринославський (1892 р.) із 1900 роб. та Нижньодніпровський (1899 р.) із 400 роб. Акціонерний капітал компанії у 1890–1900 рр. було збільшено до 3,5 млн крб. (7000 акцій по 500 крб.), запасний становив 372 331 крб., амортизаційний – 1 004 887 крб., облігаційний – 969 188 крб. [RDIA f. 23, ор. 24, spr. 68, ark. 1–4, 60, 77, 145; Svedeniya 1894, 8].

Акціонерний капітал бельгійського ТРТЗ до 1908 р. складав 3,5 млн крб., який у 1909 р. було збільшено до 4,5 млн крб. завдяки додатковому випуску 2000 акцій по 500 крб. Протягом 1910–1913 рр. підприємство збільшує основний капітал до 7,5 млн крб., підготувавши випуск 6000 акцій по 500 крб. кожна. Акціонерний капітал компанії на 1914 р. становив 7,5 млн крб., облігаційний – 3 999 750 крб., запасний – 822 332 крб. Підприємство досягає о чи не найбільших прибутків серед товариств галузі. Так, за 1913 р. прибутки ТРТЗ становили 2 382 982 крб. (RDIA, f. 23, ор. 24, spr. 68, ark. 223, 228–228zv., 251, 256). Правління в Москві, голова Ж. Шодуар, директор-розпорядник, управляючий Катеринославським заводом – М. П. Кравцов, Нижньодніпровським заводом – Ю. Дубс, члени: бельгійські піддані Р. А. Шарльє, І. Лавєсьєр, Ф. Кампюне, Г. Ейзнер, Жак Шодуар, Г. Ган, комерц. директор Г. Л. Саде, голов. бухг. В. Ю. Буркевиц (Adresnaya 1915, 104; Fabrichno 1914, № 219(Б)).

Надходження іноземних капіталів і залучення закордонних підприємців до економіки України сприяло прискореному урбаністичному розвитку регіонів, інфраструктурним перетворенням. Це було помітно в Донецькому і Придніпровському регіонах, де масово виникали заводи, фабрики, майстерні, копальні та рудники. “Нижньодніпровськ декілька років тому був пустою, а зараз велика станція, оточена на декілька верств різноманітними заводами. Тут заводи вагонобудівний, ... трубокатний, механічний та інші. Муровані будинки, електроенергія. І все це до одного заводу, усе це велике та безцінне місто, що виросло, як у чарівній казці, – належить іноземцям, і все створене лише ними”. Так свідчив один із наших співвітчизників про Нижньодніпровський завод, що був власністю бельгійських інвесторів. Ці слова демонструють позитивне ставлення тогочасного суспільства на іноземну діяльність у процесі модернізації (Moshenskiy 2014, 213).

Досить показовою є вирішення проблем у розвитку міської інфраструктури за допомогою іноземних підприємців, зокрема їх організаційних, фінансових, технічних можливостей. Реалізація цих проєктів відбувалася переважно шляхом передачі міськими структурами прав приватним особам або підприємницьким колам на заснування й експлуатацію підприємств на підставі довготривалої оренди й концесії. У галузі водопостачання одними з перших отримали контракт від Харківської міської управи 19 березня 1869 р. уповноважені від “Товариства водопостачання і газоосвітлення” петербурзькі купці торгового будинку “Задлер і Арман” та французьким громадянином І. Дессемоном. Вони отримали підряд на облаштування водопроводу в місті терміном у 2,5 роки до 8 жовтня 1871 р., на умовах безкоштовного користування землею для приміщень і комунікацій, тариф за воду 1/10 коп. за відро, наданням на 50 років привілеї водопостачання міста з використанням Карповських джерел. У відведений термін підприємство не виконало поставленого завдання, планувало збільшити тариф за воду вдвічі проти умов контракту, крім того, зі складу учасників вибув компаньон Задлер. За таких умов порушення і недотримання контракту міська дума 31 березня 1872 р. розриває домовленість з торговим будинком (Khriapin 2003, 184).

Міська дума призначає комісію, що проводить відбір прийнятного проєкту з облаштування водопроводу. У жовтні 1873 р. дума підтримує проєкт Шипова в 841 000 крб. і 40 000 крб. щорічних витрат на утримання водопроводу. Необхідні кошти планувалось отримати шляхом міського займу, що збільшував дефіцит бюджету міста. Окрему позицію висловив гласний думи (міський депутат) О. К. Алчевський, що не підтримав саме цей варіант проєкту, який призводить до не обґрунтованих витрат. Він наголошував, що необхідно здійснювати залучення фінансів з різних джерел і не варто нехтувати коштами іноземців (Khriapin 2003, 184).

Вирішення проблеми водопостачання міста пов'язано з утворенням “Харківського товариства водопостачання”, засновниками якого стали інженери І. О. Рубан, Е. Ф. Герц і бельгійський підданий Д. Ю. Роземблом. 1 березня 1878 р. між Харківською міською управою і петербурзьким купцем А. К. Рейсом за себе і за дорученням прусського підданого інженера К. К. Ділла було підписано контракт на водопостачання міста. Основний капітал товариства складав 750 000 крб., розділений на 300 акцій по 250 крб., більш того, підприємству надавалося право випустити 2000 облігацій по 250 крб. на суму 500 000 крб. Компанія отримала пільгу протягом 5 років доставляти із-за кордону безмитно обладнання, необхідне для будівництва, за виключенням матеріалів для проведення води всередині приміщень. Саме цим винятком міська управа була зацікавлена підтримувати вітчизняних виробників, надаючи для них 15% надбавку від ціни аналогічної продукції. Згідно з контрактом, міська влада надала концесіонерам на 45 років ексклюзивні права на спорудження за власний капітал та вільну від оподаткування експлуатації системи водопостачання. Будівництво було здійснено достроково, і водопровід був зданий в експлуатацію 17 липня 1881 р. Протяжність водопровідної мережі становила 41,35 км, були влаштовані спеціальні крани для пожежогасіння та поливу вулиць. Завдяки старанням підприємців в місті облаштували 3 фонтани.

Але між власниками концесії і міською думою виникли розбіжності щодо технічних недоліків обладнання, власності на воду і питання контролю її подачі. Кожна зі сторін відстоювала власну позицію дотримання контракту, лише 1901 р. було винесено остаточне судове рішення. 1 березня 1904 р. міська управа викупила водопровід у концесіонерів за 1 млн. 250 тис. крб. облігаціями 5% міської позики (DAKhO f. 23, op. 267, spr. 2, ark. 106zv., 107, 140; Khriapin 2003, 184).

Використання концесій в організації інфраструктури міського господарства України пов'язане з нестачею державних ресурсів для фінансування нових підприємств, нестабільністю місцевих бюджетів всіх рівнів, низького розвитку фінансова-кредитних інститутів, змушували органи самоврядування залучати до вирішення проблем концесії з іноземним капіталом та закордонних підприємців з досвідом роботи у цій царині.

В Україні на межі XIX–XX ст. одночасно з концесіями розгорнувся процес муніципалізації підприємств водопостачання, освітлення, транспортного сполучення. На відміну від країн Західної Європи і Північної Америки, де з середини XIX ст. розгорнулися процеси муніципалізації та заборони організації концесійної діяльності, на українських теренах

аналогічні зміни з'явилися лише у 1880–1890-х рр. та передбачали співіснування двох організаційних форм і діяльності підприємств.

Наступною формою виникнення підприємств це утворення товариществ на паях. Так, 29 червня 1889 р. вітчизняними підприємцями П. І. та С. П. Губонініми, І. Л. Уманським було засновано „Голубовське Берестово-Богодухівське гірничопромислове товарищество” з основним капіталом 1,2 млн. крб., розділеним на 2400 паїв по 500 крб. для діяльності в Донецькому басейні. Підприємство придбало майно разом із нерухомістю на 2 700 000 крб. Із початку діяльності товарищество мало борг на суму 1,5 млн крб. До розвитку компанії долучалися не тільки французькі підприємці, а й високопосадовці, зокрема аташе французького посольства в Петербурзі М. Е. Верстрат. У червні 1900 р. він робив спеціальну доповідь на Міжнародному конгресі рухомих цінностей у Парижі про участь іноземних інвестицій у промислових підприємствах Російської імперії. Як бачимо, ініціатори справи, очевидно, вдаючись до певного ризику, розраховували на зв'язки в урядових колах Москви та Парижу (Umanckiy 1914, 9327; Ustav 1898, 3).

За твердженнями відомого представника промислових кіл Російської імперії М. С. Авдакова, у службовому листі на ім'я Харківського губернатора Г. А. Тобизена про відкриття французького консульства у м. Харків від 6 травня 1899 р., частка французьких інвестицій підприємства досягла 3 млн. крб. від основного капіталу. До складу правління входили лише російські піддані, що перебувало в м. Харкові (DAKhO f. 3, op. 282, spr. 866, ark. 5; Vsyia Rossiya 1901, 3081).

Спроби реорганізації компанії не сприяли виходу із зтяжної кризи – за 1909–1914 рр. підприємство не отримало жодного дивиденду, а збитки зростали і дорівнювали 1 188 256 крб., кредиторська заборгованість – 11 141 958 крб., це призвело до купівлі контрольного пакету підприємства французьким “Донецьким товариством залізородного і сталеливарного виробництва” (Aktcionerno 1917, 248; Sbornik 1911, 130–131).

Акціонерно-пайові компанії надавали можливість до переходу до нових форм господарювання підприємцям, а саме організацію холдингових груп серед профільних або багатопрофільних товариств галузей промисловості.

Одним із найбільш звичних шляхів залучення іноземних інвестицій до промисловості були торгові будинки, що об'єднували капітали членів родини, близьких родичів та знайомих. Розрізняли два види торгових будинків: повні товарищества і змішані товарищества на довірі. У товаристві на довірі учасники несли відповідальність за справи у межах внеску (паю), вони не входили до складу правління, але відповідно свого паю отримували частку із прибутку. Така форма підприємства ставала придатною у випадку, коли власники побоювались втручання у справи зі сторони центральної або місцевої влади, що було характерно для початкового періоду модернізаційного розвитку промисловості.

Товарищества на довірі отримали розвиток у середовищі іноземців, зокрема вихідців Німеччини, Франції, Великобританії, Греції, Австро-Угорщини, Нідерландів, які для збільшення капіталів залучали своїх співвітчизників. До таких належав торговий будинок “С. І. Скараманга, О. Я. Фельдман і К<sup>о</sup>”. До його сфери діяльності потрапили: виробництво і торгівля сільськогосподарськими знаряддями, гірничовидобувна справа, галузь будівельних матеріалів Катеринославської губернії та Облaсті Війська Донського. Співвласник торгового будинку С. І. Скараманга (грец. під.), також долучив у 1871 р. до справ у м. Бахмут таганрозького купця І. П. Скарамангу (грец. під.) і його дружину А. Є. Скарамангу (грец. під.) до видобування кам'яної солі. У 1873 р. А. Є. Скараманга орендувала у Бахмуцького міського товариства право добування на міській землі виварної та кам'яної солі терміном на 81 рік. Орендні умови між управою м. Бахмут і підприємством А. Є. Скараманга становили такі положення: підприємство повинно платити до міського доходу за перші 10 років орендного терміну по 200 крб. за рік, за 20 років – по 300 крб., за 30 років – 400 крб., за 40 років – 500 крб., за кожний із наступних – 41 рік по 1000 крб. за рік. Після завершення орендного терміну солеварний завод зі всіма приміщеннями переходив у власність м. Бахмута. Будівництво соляної варниці здійснював франц. інж. Данфера. Управляючим цього підприємства працював А. Г. Пелегриніо (грец. під.) (Statistika N.d., 241–242; Vserossiyskiy 1909, 179–180). На початку ХХ ст. А. Є. Скараманга, яка переїхала на постійне мешкання до Парижа мала два солеварні заводи в м. Бахмуті, на трьох свердловинах використовувалось 3 парові машини. Директорами й завідувачами підприємств залишалися бути А. Г. Пелегриніо та Д. Б. Бру-

силівський, завідувач майстернею Е. І. Луїс (брит. під.). Підприємство було реорганізовано у торговий будинок “І. А. Скараманга і Спадкоємці”, збільшуючи річну продуктивність до 35 000 крб., а очолював його син М. І. Скараманга (грец. під.) (Fabrichno 1914, № 214(В)).

Бельгійська фірма “Сосьете Сольвей компанії” належала до торгового будинку змішаного товариства на довірі, що заснувала 3 листопада 1887 р. свій філіал – “Товариство для виробництва соди в Росії «Любімов, Сольве і К<sup>о</sup>»” з двох російських торгових будинків – “І. І. Любімов і К<sup>о</sup>”, що мав содовий завод на Уралі та “Boгау і К<sup>о</sup>”, спеціалізацію якого полягала в торгівлі содою. Серед фундаторів були А. А. Лутрель (франц. гр.) і Ч. Д. Торнтон (брит. під.). Основний капітал товариства складав 3 млн. крб., розділений на 3000 іменних акцій по 1000 крб. У компанії переважав бельгійський капітал, проте участь торгового будинку “Boгау і К<sup>о</sup>” гарантувала німецьким інвесторам пай на суму 150 000 крб. (Gindin 1959, 707; RDIA f. 1483, оп. 1, spr. 6, ark. 231, 242).

У 1891р. товариством було збудовано аміачно-содовий завод у м. Лисичанськ. Його розташування було вдалим: на березі р. Сіверський Донець, поряд знаходився крейдяний кар’єр, вугілля отримували з купленої підприємством Лисичанської копальні на відстані 3 км від заводу. Для отримання аміаку спочатку використовували імпортовану сировину, а в подальшому аміачну воду коксових печей Донбасу. 1892 р. на заводі відкрили цех каустичної соди за феритним способом, а 1899 р. введено електроліз вивареної солі за ртутним способом Сольве (Zhua 1957, 99). У кінці XIX ст. в Російській імперії виникає електролітичне виробництво хлору, що використовувався для переробки на хлорне вапно. Організація виробництва хлору в регіоні пов’язана з відкриттям у регіоні покладів ртутних руд, що належали з 1895 р. бельгійській філії “Товариство оренди вугільних копалень О. Ауербаха і К<sup>о</sup>”. Частина виготовленої ртуті закуповувалася товариством “Любімов, Сольве і К<sup>о</sup>” для хлорної справи. Підприємство збудувало трубопровід довжиною 18 км, по якому подавався на содовий завод розсіл від бурової свердловини (Khriapin 2002, 55).

До кінця XIX ст. монополістом у содовому виробництві залишалося бельгійське товариство, яке зосередило на двох своїх заводах 90,5% загальноросійського виробництва. 1900 р. на частку Донецького заводу припадало 37 300 т содових продуктів від 82 500 т всієї кількості Російської держави, що дорівнювало 45% виробництва. На початку XX ст. значно зростає попит на продукцію хімічної промисловості як з боку базових галузей, так і військового відомства, населення. Все це сприяло збільшенню надходженню капіталів у підприємства, що вже існували. Підприємство “Любімов, Сольве і К<sup>о</sup>” на початку XX ст. нарощує свою потужність: так, за 1902 р. Донецьким содовим заводом виготовлено кальцинованої соди на 1 329 100 крб., каустичної соди на 1 301 300 крб. У серпні 1913 р. компанія збільшила основний капітал з 6 до 10 млн крб., тобто в 1,7 рази завдяки випуску 4000 додаткових акцій по 1000 крб. Облігаційний капітал становив 1 886 813 крб., запасний – 2 199 857 крб., у 1913 р. компанія отримала прибуток 2 553 352 крб., виробила продукції на 6,5 млн. крб., чисельність робітників була 1000 чол. Ці показники були досягнуті не лише за рахунок збільшення робітників, кількість яких зросла у 1,5 рази, але й завдяки модернізації виробництва. Бельгійські інвестори контролювати більшу частину акціонерного (не менше 6 млн. крб.) й весь облігаційний капітали. Концерну “Сольве і К<sup>о</sup>” і бельгійським акціонерам належало 71%, торговому дому “Boгау і К<sup>о</sup>” – 5% та окремим його членам і довіреним особам – 11%, родині Любімових – 12% від загальної кількості акцій. Виплату дивідендів здійснював у Брюсселі “Banque de Paris et Pays Bas” (Gindin 1959, 691). До складу правління входили директор-розпорядник В.В. Орлов, члени А. Е. Сольве, Г. М. Вогау, Ф. ван-дер Стратен, управляючим заводу був С. Б. Тепліц (нім. під.) (Adresnaya 1917, 134; Fabrichno 1914, № 317(Г)).

Торговий будинок “Boгау і К<sup>о</sup>” був юридично російським закладом, але фактично належав німецьким власникам родини Вогау, із 1887 р. зосереджує свою діяльність у сфері збуту хімічних продуктів в Росії, представляючи інтереси бельгійського “Товариства для виробництва соди в Росії “Любімов, Сольве і К<sup>о</sup>”, французького “Південно-Російського товариства для виробництва і продажу соди та інших хімічних продуктів”, бельгійського акціонерного товариства “Прометей”, німецького “Товариства Деконовсько-Покровської соляної копальні” (Gindin 1959, 707; Khriapin 2008, 130–132).

У 1897 р. було утворено “Південно-Російське товариство для виробництва і продажу соди та інших хімічних продуктів” з французькими інвестиціями, що мало основний

капітал 750 000 крб., розділений на 6000 акцій іменних і на пред'явника по 125 крб. (RDIA f. 23, op. 24, spr. 367, ark. 1–3). Содовий завод у м. Слов'янськ Ізюмського повіту Харківської губернії був збудований за французьким проектом і під їх керівництвом, розпочав працювати наступного року. Завод працював на місцевій сировині, що знаходилася поряд, використовуючи розсіл, крейду і вапно. На Слов'янському заводі виготовили на 1900 р. соди 14 600 т, що становило 17% загальноросійського виробництва. Працювало на заводі 250 робітників у три зміни по 8 год., директором заводу був Г. Г. Альдендорф (нім. під.). Товариство володіло, крім Слов'янського содового заводу, в регіоні чотирма хімічними заводами. Один із них виготовляв хлорне вапно зі зниженою нормою хлору, ставши монополістом у цьому виробництві (DAKhO, f. 3, op. 287, spr. 4743, part. 1, ark. 300–300zv.).

Через три роки основний капітал підприємства склав 1,5 млн. крб., запасний – 116 408 крб., амортизаційний – 27 113 крб., прибуток поступово зростав у 1899 р. – 74 585 крб., дивіденд – 4%, у 1900 р. – 150 819 крб., дивіденд – 5%. До речі, дивіденд для закордонних акціонерів видавався приватним банком м. Ліон.

У 1907 р. “Південно-Російське товариство для виробництва і продажу соди та інших хімічних продуктів” підприємство здійснило успішну операцію з приднання до свого складу акціонерного французького товариства “Російський Електрон”, що володіло хімічним заводом у м. Слов'янську і для цього збільшило основний капітал на 375 000 крб., який був витрачений у ході цієї операції (Khriarin 2008, 130–132). Успіхи товариства пов'язані з діяльністю директора заводу з моменту будівництва інж. Г. Г. Альдендорфа (нім. під.), який входив і до складу акціонерів. За його участі збільшилася чисельність робітників з 200 чол. у 1904 р. до 1200 осіб у 1914 р., розширено асортимент продукції содового і хімічного заводів у м. Слов'янську. Так до виробництва кальцинованої соди і каустичної соди, очищеного бікарбонату, коксу, видобування солі, розсолу, крейди, вугілля додається виготовлення аміаку, сірчаної кислоти, двовуглекислої соди, хлорного вапна (DAKhO, f. 3, op. 287, spr. 4743, part. 1, ark. 300–300zv.).

На надзвичайних зборах акціонерів 6 вересня 1913 р. ухвалено збільшити основний капітал на 937 500 крб, завдяки випуску 5000 додаткових акцій по 187,5 крб. (Pravlenie 1914, 116). Відтак 1914 р. основний капітал нараховував 3,75 млн крб., а запасний – 2,7 млн крб. Представником підприємства в Москві був торговельний будинок “Вогау і К<sup>о</sup>” (для соди), А. Ротермунд (для солі “Триплек”), у Петербурзі акціонерне товариство “Перун” (для стиснутих газів). Французьким інвесторам у “Південно-Російському товаристві для виробництва і продажу соди та інших хімічних виробів” належало 85% акцій, що перебували у Франції, решта 15% акцій знаходилась в Російській імперії (DAKhO, f. 3, op. 287, spr. 4743, part. 1, ark. 300–300zv. 101; f. 52, op. 1, spr. 573, ark. 77zv.; Fabrichno 1914, № 777(Г)). Французькі капітали надходили до компанії за участі французького банку “Banguie Privee, industrielle, commerciale, coloniale Lyon-Marseille” і становили 3 млн. крб. За російським законодавством діяльність іноземних банків у країні заборонялась, і тому зарубіжний капітал міг надходити переважно через прямі інвестиції до промисловості, як у даному випадку. До складу правління входили голова А. І. Грубе, віце-голова, барон Ю. Ю. фон Деллінсгаузен, Ф. Віаль, Л. Прадель і О. Є. Кротте (Aktzionerno 1914, 500; Vovukin 1991, 170).

До недостатньо досліджених питань іноземного підприємства та залучення зарубіжних капіталів належить діяльність товариств із незначними за обсягами інвестиціями і чисельністю учасників. Це стосується торгових будинків у формі товариществ на довірі. До таких належали торгові будинки у формі повного товарищества, як “Еміль Вюрглер і К<sup>о</sup>” власники Е. Я. і К. Я. Вюрглер (швейцар. гр-ни) з капіталом 23 400 крб., які володіли складом технічних і електротехнічних матеріалів у Катеринославі, конторами у Юзівці та Криндачівка для обслуговування металургійної, машинобудівельної, гірничорудної галузей. Альберт Вюрглер був одним із власників родинного торгового будинку та керував акціонерним товариством “Демідівська парова фабрика шоколаду і цукерок” сучасне підприємство “Рошен” в м. Києві (DAKhO, f. 447, op. 1, spr. 174, ark. 1).

Ще однією поширеною організаційною формою та господарсько-фінансовою діяльністю в галузях промисловості були приватно-індивідуальні підприємства. За кількістю приватно-індивідуальних підприємств виділялись Катеринославська, Таврійська, Харківська, Херсонська губернії. У 1879 р. В. Я. Абермет (нім. під.) став власником заводу в м. Катеринославі, в 1882 р. І. І. Фукс (нім. під.) в м. Великий Токмак Бердянського повіту,

Й. В. Клейнер (австр. під.) в Мелітопольському повіті Таврійської губернії, Я. І. Бадовський (нім. під.) в м. Олександрійськ, А. Гелькер (нім. під.) і колоніст А. Я. Коп володіли заводом в с. Шенвізе Олександрійського повіту, Р. Г. Геннефельд (нім. під.) – заводом у с. Петро-Марівці Слов'яносербського повіту, в 1885 р. Ф. Ф. та І. Ф. Каршевські (нім. під.) стали власниками заводу в м. Нікополі, в 1889 р. Е. А. Боссе (бел. під.) належав завод у Юзівці, в 1893 р. Є. Є. Оливье (франц. гр.) збудував машинобудівельний завод у колонії Нью-Йорк Бахмутського повіту Катеринославської губернії, в 1895 р. Й. Й. Кригер (нім. під.) заснував машинобудівний завод у м. Орехов Бердянського повіту Таврійської губернії (ДАКхО, ф. 3, оп. 283, спр. 711, арк. 252). На початку ХХ ст. Е. Е. Коппе (бел. під.), який очолював однойменну фірму, став одноосібним власником у регіоні п'яти коксохімічних заводів: у с. Государев Байрак (директор Ф. Канхе), м. Єнакієве (директор Л. В. Гамбі), на ст. Саргана поблизу м. Маріуполь (управляючий Л. Й. Граф (люксембур. під.)), м. Юзівка, на ст. Константинівка (із головною і технічною конторою у м. Харкові, яку очолював Г. І. Бришан (бел. під.)). Реорганізований в торговий будинок “Е. Е. Коппе” володів на 1914 р. 1130 коксових печей, або 66% від загальної кількості в галузі (ДАКхО, ф. 447, оп. 1, спр. 3, арк. 293zv.; Khriarin 2008, 132). О. Піетт (бел. під.) також став власником групи коксохімічних підприємств регіону першого на ст. Дружківка при “Донецьком товаристві залізничного і сталеливарного виробництва” (76 печей), другого на ст. Алмазна при “Російський гірничий і металургійний Уніон” (110 печей) (ДАКхО, ф. 447, оп. 1, спр. 2, арк. 1).

Діяльність іноземних компаній і підприємців у модернізаційному розвитку другої половини ХІХ – початку ХХ ст. набула різноманітних організаційних форм акціонерно-пайових підприємств (акціонерних товариств і товариств на паях) і торгових будинків (повних товариств і змішаних товариств на довірі). Окремим напрямом господарсько-фінансової діяльності були приватно-індивідуальні підприємства.

Акціонерно-пайові компанії та торгові будинки сприяли переходу до нових форм господарювання підприємств, а саме організацію холдингових груп серед профільних або багатопрофільних товариств різних галузей промисловості.

У металургійній, гірничовидобувній, кам'яновугільній, металообробній, хімічній, електроенергетичній галузях, індустрії будівельних матеріалів, сфері торгівлі, міського господарства використовувались різні форми інвестування, розміщення закордоном акцій та облігацій, залучався банківський кредит.

Приватно-індивідуальні підприємства, що володіли майстернями, заводами, відділеннями, складами, представництвами із різним за обсягом коштами, виробництвом, кількістю робітників, персоналу, є одним із проблематичних у класифікації за організаційно-правовою формою. Такі підприємства мали можливість за рахунок реорганізації утворювати акціонерно-пайові фірми або торгові будинки.

У цей період активно виникають перші муніципальні підприємства, що витісняють іноземні концесії, які були новим господарським явищем на українських землях. В умовах дефіциту інвестиційних ресурсів приватного сектора їх поява вважалася прогресивною тенденцією в інфраструктурному розвитку міського господарства, ринковій трансформації регіональних фінансів, розширенні економічних повноважень органів місцевого самоврядування.

Вплив іноземних капіталів і закордонних підприємців у соціально-економічному розвитку України передбачав насамперед використання лише технічно-утилітарних здобутків, а культурно-політичні засади західного світу не залучалися. Це мало свої наслідки: модернізаційний поступ українського суспільства на межі століть залишався не в завершеному стані. Проведений аналіз щодо іноземних інвестицій та їх проявів дає підстави для врахування досягнень попередників і вивчення недоліків.

## ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Adresnaya kniga gornopromyshlennykh predpriyatii Yuga Rossii 1917 g. [Address book of mining enterprises in the South of Russia 1917]. Kharkov: Tip. Yu. M. Berkman, 1917. IV, 211 s. (In Russian).  
Адресная книга горнопромышленных предприятий Юга России 1917 г. Харьков: Тип. Ю. М. Беркман, 1917. IV, 211 с.

Adresnaya knizhka gornopromyshlennykh predpriyatiy Yuga Rossii 1915 g. [Address book of mining enterprises in the South of Russia 1915]. Kharkov: Tip. B. Bengis, 1915. 129 s. (In Russian).

Адресная книжка горнопромышленных предприятий Юга России 1915 г. Харьков: Тип. Б. Бенгис, 1915, 129 с.

Aktsionerno-paevye predpriyatiya Rossii [Joint-stock companies in Russia]. Moskva: Tip. A. P. Poplavskogo, 1914, 575 s. (In Russian).

Акционерно-паевые предприятия России. Москва: Тип. А. П. Поплавского, 1914, 575 с.

Aktsionerno-paevye predpriyatiya Rossii. Torgovo-promyshlennye, fabrichno-zavodskie i torgovye predpriyatiya. Aktsionernye banki [Joint-stock companies in Russia. Commercial and industrial, factory and trade enterprises. Joint-stock banks]. Moskva: Tip. A. P. Poplavskogo, 1917. 46, 614 s. (In Russian).

Акционерно-паевые предприятия России. Торгово-промышленные, фабрично-заводские и торговые предприятия. Акционерные банки. Москва: Тип. А. П. Поплавского, 1917. 46, 614 с.

Bovykin V. I. 1991. Frantsuzskiy kapital v aktsionernykh predpriyatiyakh Rossii nakanune Oktyabrya [French capital in joint-stock enterprises of Russia on the near of October]. *Istoriya SSSR*. № 4, s. 159–181. (In Russian).

Бовыкин, В. И. 1991. Французский капитал в акционерных предприятиях России накануне Октября. *История СССР*. № 4. с. 159–181.

Derzhavnyy'j arxiv Kharkiv oblasti [State Archive of Kharkiv Oblast] DAKhO (In Ukrainian).

Державний архів Харківської області.

Fabrichno-zavodskie predpriyatiya Rossiyskoy Imperii (isklyuchaya Finlyandiyu). 1914. [Factory enterprises of the Russian Empire (excluding Finland)], 2-e izd. Petrograd: Tip. N. Ya. Stoykovoy [1918 s.]. (In Russian).

Фабрично-заводские предприятия Российской Империи (исключая Финляндию). 1914. 2-е изд. Петроград: Тип. Н. Я. Стойковой, 1918 с.

Gindin I. F. 1959. Istoriya monopolii Vogau (torgovogo doma “Vogau i K”) [The history of the Vogau monopoly (trading house “Vogau and Co.”)]. *Materials on the history of the USSR*. Moskva, T. 6: Dokumenty po istorii monopolisticheskogo kapitalizma v Rossii, s. 641–738. (In Russian).

Гиндин, И. Ф. 1959. История монополии Вогау (торгового дома “Вогау и К”) *Материалы по истории СССР*. Москва, Т. 6: Документы по истории монополистического капитализма в России, с. 641–738.

Gornopromyshlennye predpriyatiya Donetsкого i Krivorozhского basseynov 1901. [Mining enterprises of the Donetsk and Krivoy Rog basins]. *Gornopromyshlennyy ukazatel Donetsкого basseyna*. Kharkov: Tip. M. Zilberberg, s. 131–410. (In Russian).

Горнопромышленные предприятия Донецкого и Криворожского бассейнов 1901. *Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна*. Харьков: Тип. М. Зильберберг, с. 131–410.

Khriapin E. O. 2002. Inozemni akcionerni tovarystva v khimichnij ta sklyanij galuzyakh Doneczko-Prydniprovskogo regionu (druga polovy na XIX st.) [Foreign joint-stock partnerships in chemistry and glass branch of Donetsk-Pridniprovsk region (second half of the 19th century)]. *Visn. Khark. nac. un-tu im. V. N. Karazina*. Kharkiv, № 556: Istoriya Ukrayiny. Vyp. 5. s. 54–60. (In Ukrainian).

Хряпін, Е. О. 2002. Іноземні акціонерні товариства в хімічній та скляній галузях Донецько-Придніпровського регіону (друга половина XIX ст.) *Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна*. Харків, № 556: Історія України. Вип. 5, с. 54–60.

Khriapin E. O. 2003. Inozemne pidpryyemnyctvo ta investyciyi v gospodarstvi mist Katerynoslavskoyi ta Kharkivkoyi gubernij (drugoyi polovy ny XIX – pochatku XX st.) [Foreign entrepreneurship and investments in the city economy of the Yekaterinoslav and Kharkiv provinces (the second half of the 19th – early of the 20th century)]. *Problemy istoriyi ta arkheologiyi Ukrayiny*: zb. mater mizh. nauk. konf. do 100-ricchya XII Arkheol. z'yizdu, Kharkiv 25–26 zhovt. 2002 r. Kharkiv, s. 184–186. (In Ukrainian).

Хряпін, Е. О. 2003. Іноземне підприємництво та інвестиції в господарстві міст Катеринославської та Харківської губерній (другої половини XIX – початку XX ст.) *Проблеми історії та археології України*: зб. матер. між. наук. конф. до 100-річчя XII Археол. з'їзду, Харків 25–26 жовт. 2002 р. Харків, с. 184–186.

Khriapin E. O. 2004. Uchast pidpryyemciv ta akcionernykh tovarystv iz Polshchi v ekonomichnomu rozvytku Kharkova i guberniyi (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [The share of entrepreneurs and joint-stock partnerships from Poland in the economic development of Kharkiv and the province (the second half of the 19th – the early of the 20th century)]. *Polska diaspora u Kharkovi: istoriya ta suchasnist*: mater. nauk. konf., m. Kharkiv, 24 kvit. 2004 r. Kharkiv, s. 71–81. (In Ukrainian).

Хряпін, Е. О. 2004. Участь підприємців та акціонерних товариств із Польщі в економічному розвитку Харкова і губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) *Польська діаспора у Харкові: історія та сучасність*: матер. наук. конф., м. Харків, 24 квіт. 2004 р. Харків, с. 71–81.

Khriapin E. O. 2008. Inozemni kompaniyi, predstavnyctva i pidpryyemci v khimichnij promyslovosti Doneczko-Prydniprovskomu regionu (1900–1914 rr.) [Foreign company, representations and entrepreneurs in the chemical industry of the Donetsk-Dnipro region (1900–1914)]. *Aktualni pytannya vitchyznyanoi, svitovoyi istoriyi ta istoriyi nauky: poshuky, rozdumy, znakhidky*: mater. mizh. nauk. konf., 24–25 kvit. 2008 r. Ckhidnoukr. nac. un-t im. V. Dala. Luhansk, Part. 1, s. 130–132. (In Ukrainian).

Хряпін, Е. О. 2008. Іноземні компанії, представництва і підприємці в хімічній промисловості Донецько-Придніпровському регіоні (1900–1914 рр.) *Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми, знахідки*: матер. між. наук. конф., 24–25 квіт. 2008 р. / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, Ч. 1, с. 130–132.

Moshenskiy, S. Z. 2014. Rynok tsennykh bumag Rossiyskoy imperii [The securities market of the Russian Empire]. Moskva: Ekonomika, 560 s. (In Russian).

Мошенский, С. З. 2014. Рынок ценных бумаг Российской империи. Москва: Экономика, 560 с.

Pravlenie Kramatorskogo metallurgicheskogo obshchestva [Management Board of the Kramatorsk Metallurgical Society]. *Pravitelstvennyy vestn.* 1914. № 137, s. 8. (In Russian).

Правление Краматорского металлургического общества. *Правительственный вестн.* 1914. № 137, с. 8.

Pravlenie Yuzhno-Russkogo obshchestva dlya vydelki i prodazhi sody i drugih khimicheskikh produktov [Management Board of the South Russian Society for the production and Sale of Soda and Other Chemical Products] *Vestnik finansov, promyshlennosti i trgovli.* 1914. № 3, s. 116. (In Russian).

Правление Южно-Русского общества для выделки и продажи соды и других химических продуктов. *Вестник финансов, промышленности и торговли*, 1914. № 3, с. 116.

Rosijskiy Derzhavnyy Istorychnyj Arkhiv [Russian State Historical Archiv] (v Sankt-Peterburzi) RDIA (v Sankt-Peterburzi) (In Russian).

Російський Державний Історичний Архів (в Санкт-Петербурзі).

Sbornik svedeniy o deystvuyushchikh v Rossii aktsionerlykh obshchestvakh i tovarishchestvakh na payakh. 1911. [Collection of information about the joint-stock companies and partnerships operating in Russia]. Sankt-Peterburg: Tip. V. F. Kirshbauma, 1911. XXXVIII, 249 s. (In Russian).

Сборник сведений о действующих в России акционерных обществах и товариществах на паях. 1911. Санкт-Петербург: Тип. В. Ф. Киришаума, XXXVIII, 249 с.

Statistika promyshlennykh predpriyatiy [Industrial enterprises statistics] [N.d.]. LIV, 467 s. (In Russian).

Статистика промышленных предприятий. [Б.м., Б.г.]. LIV, 467 с.

Svedeniya ob aktsionerlykh kompaniyakh, obshchestvakh vzaimnogo strakhovaniya i birzhevyykh artelyakh, deystvuyushchikh v Rossii v 1891–1892 operatsionnykh godakh [Information about joint-stock companies, mutual insurance companies and exchange artels operating in Russia in the 1891–1892 operating years]. Sankt-Peterburg: [N.d.], 1894.VII, 75 s. (In Russian).

Сведения об акционерных компаниях, обществах взаимного страхования и биржевых артелях, действующих в России в 1891–1892 операционных годах. Санкт-Петербург: [Б.м.], 1894, VII, 75 с.

Umanskiy I. L. 1914. Vospominaniya o pervykh godakh gornopromyshlennoy deyatel'nosti, nachinaya s 1863 goda [Memories of the early years of mining, starting in 1863]. *Gornozavodskoe delo.* 1914, № 29, s. 9321–9328. (In Russian).

Уманский, И. Л. 1914. Воспоминания о первых годах горнопромышленной деятельности, начиная с 1863 года. *Горнозаводское дело*, № 29, с. 9321–9328.

Ustav Golubovskogo Berestovo-Bogodukhovskogo gornopromyshlennogo Tovarishestva [Charter of the Golubovsky Berestovo-Bogodukhovsky mining partnership]. Kharkov: Tip. A. Darre, 1898, 27 s. (In Russian).

Устав Голубовского Берестово-Богодуховского горнопромышленного Товарищества. Харьков: Тип. А. Дарре, 1898, 27 с.

Vserossiyskiy sbornik tovgovo-promyshlennykh i bankovykh svedeniy. 1909. [All-Russian collection of commercial, industrial and banking information]. Odessa: Tip. "Poryadok", vol. 1. Factories and plants. XX, 308 s. (In Russian).

Всероссийский сборник торгово-промышленных и банковских сведений. 1909. Одесса: Тип. "Порядок", т. 1. Фабрики и заводы. XX, 308 с.

Vsya Rossiya. 1901. Russkaya kniga promyshlennosti, trgovli, selskogo khozyaystva i administratsii. Adres-kalendar Rossiyskoy imperii [All Russia. Russian book of industry, trade, agriculture and administration. Address-calendar of the Russian Empire.]. Sankt-Peterburg: Tip. A. S. Suvorina, vol. 1. XII, 3169, 128 s. (In Russian).

Вся Россия. 1901. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, т. 1. XII, 3169, 128 с.

*Дата подання статті до редакції – 30.10.2021 р.*